

Közép-Európa mint különös és egyetemes

GARACZI IMRE

A Közép-Európa fogalmi meghatározása körüli vita több mint két évszázados múltra tekinthet vissza. A herderi, nemzethalált sejtető, de literátoraink által alaposan félre is értett gondolat a Nyugat és Kelet határmezsgyéjét mint a germán és szláv etnikum ütköző övezetét jellemzi, ahová a térségben idegen eredetű magyarság akkor már 900 esztendeje vívta identifikációs történeti küzdelmét.

Jelentős hatást gyakorolt a fogalom értelmezésére a 19. századi orosz szellemi élet, amelynek két karakterisztikus iránya elsősorban vallásfilozófiai és kultúrmorfológiai definíciálást tett követendővé. A modernebb, **zapatnyik-gondolatkör** az orosz történelem nyugati kapcsolódási mozzanatait hangsúlyozta, s így Európa keleti határvidékét az Ural hegység vonalán állapította meg. Az ezzel szemben álló **szlavofil** irányzat elég erőteljesen ütközteti a germán-latin és a görög-szláv civilizációt, amelyek „küzdelméből” az ortodox-szláv világnak jósol fényes jövőt, s a klasszikus Nyugat „hanyatlását” már évtizedekkel a spengleri megfogalmazás előtt hirdeti. Mindez a nyugati gondolkodásban mint egyfajta szlavofil vallási-messianisztikus apokalipszis jelenik meg. A Közép-Európa centrumát alkotó Habsburg birodalomban a bécsi kongresszus (1814-15) és a versailles-i békerendszer (1919-20) között viszonylag keveset foglalkoznak Közép-Európa **egyetemes és különös** vonatkozású értelmezésével, inkább a birodalmon belüli államalkotó- és állam nélküli nemzetek nacionalizmusainak a konfrontációja és kiegyenlítődése a diskurzusok témája. Nem véletlen, hogy századunk húszas éveiben az európai történészviták homlokterébe kerül a Közép-Európa-fogalom sajátosságainak értelmezése. Legfőképpen a lengyel és cseh történészek érvelése játszik kulcsszerepet. Például a varsói egyetem történésze Oscar Halecki bírálja az orosz szlavofilek nézetét, miszerint az orosz és a többi szláv nép között alapvetően jelentős kulturális különbségek lennének. Szerinte Oroszország nem része Európának, hanem inkább a keleti, eurázsiai gazdasági-kulturális modellhez tartozik. Lengyelország viszont teljes mértékben Európához sorolható, mondja, annak is keleti részét alkotja. Jaroslav Bidlo, prágai történész professzor pedig a harmincas évek elején – talán Oswald Spengler friss hatása alapján is – Nyugat és Kelet-Európa osztóvonalát a kereszténység és a bizantin ortodoxia találkozásánál húzza meg.

Bidlo az orosz szlavofil történészeket bírálva a nyugati civilizációt tartja mintegy a korábbi civilizációk beteljesülésének. A keleti világot az ortodoxia konzervativizmusa, a vallási hagyományok megmerevedése és az állami despotizmus miatt megújulásra képtelennek ítélte. A harmincas évek második felében a lengyel M. Handelsmann egy rendkívül sajátos Kelet-Európa fogalmat kristályosít. Azt állítja, hogy Európa egyedüli

keleti fele csak Lengyelország. Tehát a Kárpátoktól délre fekvő területek Európán kívüliek, s csak áhítoznak a Kelet-Európába való integrálódásról.

A második világháború alatt és után megjelenik a diszkusszióban a régió és al-régió fogalma. Például Michel Lhéritier, Alan Palmer és a magyar Bibó István műveiben. Ebben az időben alakul több Kelet Európát kutató intézet, tanszék, folyóirat Nyugat Európában és az Egyesült Államokban, hiszen a Szovjet orientáció alá kerülő „keleti blokk” országaiban megszűnt a lehetősége a fogalom reális értelmezésének.

Nagyjából elfogadottá vált, hogy a Nyugat és Kelet határa a két kereszténység találkozása, tehát északon Karélia déli határától a Duna deltájaig.

Magyarországon a Közép-Európa fogalom vizsgálata Bibó korábbi tanulmányai alapján Szűcs Jenő történész 70-es évekbeli elemzéseiben nyert korszerűbb értelmezést. Ő a Szovjetunió Uráltól nyugatra eső területét Kelet-Európához rendeli, s megkülönbözteti a Lengyelországtól a Balkánig terjedő sávot – felelevenítve egy 20. század eleji fogalmat – mint „Köztes-Európát.” (Zwischen-Europa). Ez a terület, mint a nyugati gazdasági, politikai, kulturális és vallási modellt követő régió egyértelműen a Nyugathoz tartozik, de sajátosan. A nyugati, szervesen alakuló történeti viszonyrendszerek ebben a régióban egyenetlenül, torzultan, akadozva, kitérőkkel valósultak meg.

Szűcs Jenő hármas tagolású Európa-fogalma, amelyben elemzésünk tárgya a Közép-Kelet Európa megnevezést kapta, a létező szocializmus 70-es és 80-as éveiben politikai felhangot is kapott. Metaforisztikusan ugyanis kiolvasható volt belőle a demoktarizálódás iránti igény üzenete, a korban megszokott történeti munkák szóhasználatához, stílusához képest újszerű hangütést képviselt, s a régiók önállóságára, az egyéni kulturális összetevőkre való apellálásával egyértelműen Szovjet-ellenes éle volt.

A kilencvenes években immár hatalmi szándéktól mentesen számtalan konferencia, szeminárium, tanácskozás témája a Közép-Európa fogalom vizsgálata, s nemcsak ebben a történeti régióban, hanem világszerte. Igazi történetfilozófiai entitássá vált e diskurzus; s nemcsak a globalizmus megjelenése miatt kell újra gondolnunk e történeti-geomorfológiai Európa-szegmenst, hanem a téma sajátosan egyedi genezise miatt is.

A Közép-Európa gondolkör feltérképezésekor nem elsősorban e zóna földrajzi, gazdasági, politológiai relevanciáit kell vizsgálnunk, hiszen ezt az elmúlt kétszáz esztendő kulturális vitái a maguk sokszínűségében, összetettségében, bonyolultságában már megtették, **hanem a közép-kelet-európai létezés személyiségetikai és lelki-morfológiai vonatkozásai alapján érdemes feltárnunk.** Ez nem véletlen, hiszen **az individuális személyiség szorul napjainkban a legfokozottabb védelemre.** A globalizáció nemzetek feletti, civilizációs erőtereket követelő agresszív gőzhengere, az egyre jobban manipulálható, s **digitális jelekké pszichológizált információ, a pusztta fogyasztásra degradált individuuum már-már ott tart, hogy az eladási technikák börtönfalai közé silányítva fokozatosan lemond az egzisztenciális létsors háromezer esztendő alatt koegzisztensen felépített bölcséletéről!** Az utóbbi száz esztendőben a sajátos közép-európai tudattartalmak között megérlelődött, kijegecesedett személyiség-attitűdök, mint S. Freud, F. Kafka, H. Broch, R. Musil, Wittgenstein, Carnap, J. Hasek, Canetti,

Kundera, Brodskij és még hosszan sorolhatnánk a neveket, **mind-mind attól féltettek, az ellen harcoltak, ami jelenleg bekövetkezőben van a globalizáció zászlaja alatt.**

A közép-kelet-európai identifikációs küzdelmekben e sajátos személyiségek átértékelték azt, hogy ebben a régióban tiszta, átlátható, végigvihető és a klasszikus etikai bázisok alapján vállalható megoldások, folyamatok, modellek nem léteznek. A sírva-vigadó hanyatlás, az enyészet dicsérete, a bomlás lesz „Mitteleuropa” sajátja, exegézise. A dinasztikus politikai kultúra, „a boldog békeidők” K.u.K. – „Kákánia” sziget-csendje s a Nyugatról Kelet felé zúduló modernizációs kényszer, a genetikailag követhetetlen dinamizmus-sebesség paradigma örült rohanása szétszaggatta s új mítoszokba kergette a közép-kelet-európai létsors-végbemenetel emancipációs lehetőségeit. Milyen érvénytartalmakat próbált feltérképezni, feldolgozni e régió halmozott etnicitás-problémákkal terhelt személyisége?

Európa mint a planétánk sikeres érték- és sorsbeteljesítője története során a **nemzetek feletti universalizmus** megvalósulásában érte el legülmációját. A makropolitikai egységek, mint a római birodalom, a katolicizmus, a frank-karoling birodalom, a német-római császárság, a vesztfáliai-békerendszer, a Habsburg állam, a 19-20. századi nagy szövetség-kohéziók mind-mind előbb vagy utóbb meginogtak az alkotórészek érdekérvényesítésén. A „Mitteleuropa”-eszmét, mint a karakterisztikus történeti régió kohéziós lehetőségét szétforgácsolta az a tény, hogy a geopolitikai helyzet a **pángermanizmus** és a **pánszlávizmus** ütközőzónájává tette Európának e „köztes” szelvényét. A Visztula- és Duna-menti országokat, vagy más frazeológiával a Ciszlajtán régiót mindként hatalmi aktus a másik ellen akarta megvédeni. A térség nacionalizmusokkal terhelt kismemzetei éppen a kulturális hagyományokban is megőrzött, nemzetek feletti universalizmus egységábrándjában is bízva próbálkoztak a nagy állam eszméjébe kapaszkodni, s így elérni önérvényesítésüket. Mindehhez azonban hiányzott a legfontosabb feltétel, az **etnikai egység**.

Kelet-Európa történetiségének sajátja, az államiság nélkül bolygó nemzetek tragikuma. A természetes és oktrojált határok nagyhatalmi-dinasztikus érdekek szerint metszették szét a kismemzetek testét. Ez az egyik súlyos ténye a közép-kelet-európai személyiség sors-krízisének. Hogyan is lehetett feldolgozni a történelmi mindennapok arculcsapásai között, hogy valaki például német nyelven eszmélő prágai zsidó, vagy egy másik, aki élete 80 éve alatt ki sem mozdult Munkácsról, Ungvárról vagy Beregszászról és mégis öt államban élt, tízféle regnuta alatt. A partikulánis állameszme megvalósulása hosszútávon és eredményesen feltételezi az állam etnikai összetevőinek homogenizációját.

Ez egy kényszer, főleg a birodalom jellegű államalakulatok fenntartásában. Például II. József jozefinizmusnak nevezett kísérlete. Ennek elemei: az egységes adórendszer, amely a nemességre is érvényes, az egységes tulajdon-összeírás, s a német nyelvnek az egész birodalomban államnyelvvé tétele. Mindez kísérlet maradt. A felvilágosult, művelt, népei boldogulását programként viselő aszkéta-császár összeomlott e súly alatt. Birodalmi szinten a homogenizáció hasznos. Szilárdná teszi a hatalom gyakorlását, áttekinthető az államigazgatás, működik a nagy szervezet. Ámde a homogenizáció alá kerülő etnikumok kulturális emlékezete, hagyományörzése,

gazdasági- kishatalmi érdekei áldozattá válnak. Kellene az állam, a rend, a biztonság, a közjó, a jólét, de mégis mindig úgy érezzük, az állam nem mi vagyunk.

Kellene az egyetemes egység mint keret, kellene az egységes piac, amely jelentős gazdasági előnyöket nyújt minden etnikumnak, de mindez úgy, hogy közben a kismemzeti tradicionális sors megőrizhesse a kulturális sokszínűségét.

Tehát a kismemzeti nacionalizmusokhoz való azonosságtudat-kötődés és a modernizált birodalmi egyetemesség összehétközése a csomópontja Közép-Kelet-Európának. Az imént felemlített **közép-európai személyiség-tudat ezt a folyamatot nem viselte megfelelően, mert hiányoztak azok a közvetítő technikák, visszacsatolások, individuális átjárhatóságok, amelyek a törvény jégheideg személytelensége, az adminisztrációs gépezet kihűlt racionalizmusa, a megcsontosodott bürokratizmus kegyetlen malomköve ellenében megvédték volna a polgár mindennapjait.** Ez a fő konfliktusa Musil tulajdonságok nélküli emberének, Kafka Jozef K.-jának, Broch Pasenow-jának és az 1956 november 4-én éjszaka a magyar parlamentben feljegyzéseket fogalmazó Bibónak is.

Az egyetemes eszme megvalósulása és a személyiség közös tragédiája az ügymenet és a működés személytelensége. Vagy szélesebb történetfilozófiai mezsgyére emelve a kérdést: **a személytelenség azonossá válik a racionalizmussal.** A ráció mint a Karteziánus századok győzelmi lobogója önmaga bukásának igazolója lesz. A racionalizmus a személytelenség megdermedt maszkjává deklasszálódik. **A Habsburg Monarchia klasszikus példájává vált annak tragikusan hanyatló hatalomnak, amely a „boldog-békeidők” átmeneti korszaka után nem volt képes a sok-sokféle etnikum zöme számára önbecsülésüket elismerő értelmet nyújtani.** Maga a császár, Ferenc József, a hatalmi piramis csúcsán is ennek a személytelenedő sorsbeteljesülésnek vált áldozatává. Egyetlen szabállyá formálta önmagát, törvénné, elvére emelte személyisége kiüresedett én-jét.

A bécsi modernnek költészete, regény és novellairódalma híven tükrözi Közép-Európa lelki-pszichikai tragédiáját. Husserl az „európai tudományok válságaként” értelmezi ezt a folyamatot.

Ezt a mindmáig tartó közép-európai sorsvégetet a kultúra-civilizáció fogalom-pár geneziséén keresztül, mint apokalipszist tételezzük, s éljük meg; hiszen az elmúlt évtized, amelynek legfőbb, s már szlogenné korrodálódott vezérfogalma az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat, mindezt ismét megjeleníti az örök visszatérés ördögi manifesztumaként. Mert hogyan is függ össze alapidimenzióiban a kultúra és a civilizáció? A kultúra szigorúan etnicitáshoz kötött létrejöttét tekintve. A kultúra egy-egy nemzethez kötődve hozza létre a csak rá jellemző specifikumait. Ha ezek a specifikumok kiáramlanak e kultúra hatóköréből, diaszpóráként más kultúrákba emelők vagy ejtők belső genetikumuk sajátosságait, civilizálódnak. Ebben az ételemben terjed el például a kereszténység, az ipari termelés kultúrája vagy a demokrácia elve. Korunk legnagyobb civilizációs szétáramlását, mindent felfalni óhajító hatalmát a technikai kultúra produkálja. Valójában az inter- és multikulturalizmus perspektívájából szemlélve nem tekinthető problematikusnak, ha egy sajátos régióhoz kötődő specifikum más kultúrában is megjelenik. A gond ott kezdődik, amikor ez a sajátosság nem képes szervesülni és gyökértelenül bolyong.

A Közép-Európai személyiség sorstragédiájának is jelentős oka, hogy nemző-környezetüktől elszakadt kulturális entitások keringenek légüres terekben, s csak az agresszív-annektív hajlamú nacionalizmusok lepkehálójába futnak bele, ahol ürügyül szolgálnak; vélt és valós revizionizmusok, sovinizmusok szimbiozisa lesz rabságuk tere. Így lehet játszani a lakosságcserékkel, a szabad nyelvhasználat fortélyos korlátozásával, a másság degradáló manipulációjával.

A Közép-Európa fogalom kulturális és civilizációs összetevőit önmagukban elég ritkán lehetséges érvényességük szerint értelmezni. A történeti múlt sajátosságai miatt ezt legtöbbször a politikum illetve az ökonómia szemüvegén keresztül tesszük. A tíz esztendővel ezelőtti kelet-európai rendszerváltások időszakában gyakorta kerültek terítékre a **legalitás-legitimáció** kérdéskörei. E fogalompárt most nem elsősorban jogfilozófiai vagy politikaelméleti kategóriaként vizsgáljuk, hanem történetfilozófiai és pszichológiai fogalmakként.

Ahhoz, hogy az imént bemutatott folyamatban a személyiségfogalom miért és hogyan torzult Kelet-Európában, adalék a Broch, Musil vagy Kundera által is többszörösen metaforává emelt **uniformis-szindróma**. Az eszményt megjelenítő formaruha, a jelkép, az igazolvány, a tányérsapka, s mindezen tárgyakhoz a bevett viselkedésmód álarcszerű felvétele. A poroszos iskola- és életmodell, mint a személytelenség éthosza. Az univerzalizmus mögé bújás csak az egyéniség részleges vagy teljes korlátozásával lehetséges? Nem itt keresendő az európai nihilizmusok egyik legtipikusabbja?

A legitimáció, amely az universalisztikus törvényt kell, hogy képviselje, lehetséges-e, vajon?

Létezhet-e a személyiség a kulturális alkotóelemek felmutatásával párhuzamosan, képletesen fogalmazva, uniformis nélkül.

S ha úgy működik, miért jelenik meg legtöbbször groteszk és paradoxon formában.

Elég, ha az ismert filmalkotásra, a Szigorúan ellenőrzött vonatokra gondolunk.

Míndez meggyőzően jellemzi, hogy mindenki osztozhat az **állam** személytelen racionalizmusában.

Ez tipikusan átszövi a legtöbb Mitteleurópa-ideológiát, s ez a „racionalitás” az egész társadalmat irányító eszmeiként tűnik fel.

Így a **legalitás** helyettesíti a **legitimációt**, s ez teszi paradoxonná, groteszkké a Monarchia és utódállamai világát.

Jelenkori történelmünk általános jellemzőjeként is érzékelhetjük az **értelem azonosítását az uniformissal**.

A modern ember számára a ráció szolgálata, a pusztá szolgálat etikájává süllyed. Így képes a személytelen **állam** a rend nevében rendet tartani.

R. Musil szerint a rend a legbensőbb szellemi-lelki szálait tekintve a halállal rokon: a tökéletes rend nem más, mint egyfajta geometria szerint merevített fagyhalál. S máris az utólagosan adott történetfilozófiai mítoszok tárházában bolyongunk, ahol csak ennyit mondhatunk Heller Ágnes gondolatával: *„Sem a mítoszt, sem a filozófiát nem lehet megcáfolni, azonban mindeketjüktől elfordulhatunk. Amennyire elfordulunk tőlük, annyira válnak valótlanná.”*

- Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. Európa, Bp. 1995.
- Szűcs Jenő: *Várgat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp. 1983.
- Franz Kafka: *A per*. Európa, Bp. 1984.
- Jaroslav Hasek: *Smejka*. Európa, Bp. 1986.
- Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai, Bp. 1963.
- Gonda Imre-Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Bp. 1977.
- Irinyi Károly: *Mitteleurópa-tervek és az osztrák-magyar*. Politikai közgondolkodás. Bp. 1973.
- Hanák Péter: *Közép-Európa keresi önmagát*. Liget 1988/1.
- Alain Finkielkraut: „What is Europe?” In: New York Review of Books 1985/12.
- William H. Neill: *The Pursuit of Power*. Blackwell, 1982.
- Czesław Miłosz: A mi Európánk. In: *Kell-e nekünk Közép-Európa?* Századvég, Bp. 1989.
- R. Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Európa, Bp. 1977.
- Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Bp. 1998.